

Ejemplar de Archivo

JA JUN ALA A' XUPO' RII CHI JUN TZUNUM

andrés cholotío

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

**JA JUN
ALAA' XUPO
RII' CHI
JUN TZ'UNUN**

andrés cholotío

**universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990**

JUN AL

ALAA' XUPPO

RIL' CHI

JUN TZ'UNUN

andrea cholofe

universidad tsiel landiver
instituto de lingüística
guatemala, 1980

Colección "Lirica y narrativa tradicional de Guatemala", 36
Serie Tz'utujil, 5. Tercer Nivel
Directora de la Colección: *Guillermina Herrera Peña*
Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*
Editor: *Moris Polanco Barrera*
Recopilación y transcripción: *Andrés Choloío*
Portada: *Désirée Iturbide*
Levantado de Texto: *Jeannette Ordoñez Muñoz*
© 1990 Universidad Rafael Landívar, Guatemala

RTZOJB'AL WUUJ

Ja kitzojb'al, ja kib'anoon, ja naquun ja q'axnaq ja pa taq qochooch, pa taq qatinamit ja roq mayaab' winaqii' ja roq k'o chwach ja nim laj tinamit Guatemala, jun nim laj sijpanik ja kyaa'oon kaan ja qatee' qataa' chaqe.

Ja je'ee' e tikonaq kaan ja utz laj na'ooj, utz laj taq naquun chike ja kime'aal ki k'ajool. Teb'ana' k'a utz tre ja pejnaq chipan ja tanaaj ri'.

Ja winaq ja maj mayaab' ta. Ja aj na'ooj, aj tz'ib'aa' taq winaq ja ma e qawinaqil ta, kimalon kii' pa rwi' ja samaaj ri', utz k'a xtik'uj ta chikewach jar ak'alaa' ja rb'ixii' rtzijoxiich ja rb'ajniin ja taq cholomem ri' utz k'a ma tikimes taaj.

Jawari' neruto jar ak'alaa' chi roj taqixiik ja ka'i' tzojb'al ja nya' chike jar ak'alaa' mayaab' ja pa taq tijob'al utz k'a xtik'e' ta chi kewach ja "Ojer taq tzijoneem, ojer choloj tziiij". Ja taq wuuj ri' jawa' jar eb'anon kan ojer chipan ja q'olaj rwach'lee jar e k'o chipaan ja tinamit Guatemala. Ja wuuj ri' ja k'ajaa' b'anitaj pi chik ri', xtoksax ta k'a kumall jar ak'alaa' ja e k'o pa najtijaal.

Ja taq wuuj ja k'ajaa' b'ajpi chik ri', b'anoon to kiji' tanaaj tre. Ja rb'ajniik ja tamaa' taq wuuj, b'enaq chirii ja rjunaa' jar ak'a'aal. Ja tzojb'al ja tz'utujil ja b'e chi paan ja wuuj ri', ma ruyo' ta rxin jun tinamit, jawa' ja nak'axaaj nojel tinamit, ja b'akii' nb'ajñ wawa' tzojb'al ri'.

Ja pa k'isb'al ruxaaq nawil wi' ja taq tziiij ja ma katkowini nasik'iij o wi ma katkowini neqaj chawach naq nb'iij chipaan ja tanaaj taq wuuj.

Ja wuuj ri' xtzur rb'ajniik malti'ox chike ja winaq keya' ja to'oneem tre ja paq, ja rub'ii' ja xto'oni jari' jar Agencia para el desarrollo Internacional rxin ja jun nim laj tinamit Estados Unidos. Xa k'a rumajk ari' nqamalti'oxii' chike.

JA TA AK'AAL CHOPOL CH'UU'

Nb'ixi, k'o jutii, pa jun tinamit ja k'o chuchii' ja chooy ja k'o pa tzolola', (xar wari ja taa' ja b'in awa' chwe ri', wa turqaj chik tre naq tinamit xb'an taj wi' jawari')

K'o k'a jun ta ak'aal qas ti ch'u'j pa rochooch, xar wari' qas nimaneel kuk'iin ja rutee' rtata', choqojaa' kuk'iin ja taq rijaa', winaq, kin choqojaa' kuk'iin ja taq ak'alaa'. Ja jaa' qas rgana nuk'aq pelota, b'anoj sii' k'in chopoj ch'uu'. Xer wari' ja nub'an maas jaa' ja chopoj ch'uu', piki k'o jan taq toq k'iy nu chop ja rutee' nk'ayiil julee', piki ja jaa' nij k'iy ja neruchap.

Xa k'a rumaj ari' nu chop ja ch'uu', utz k'a nk'e kan jun ka'i' taq rpwaq, utz k'a nkowini nuloq' jule' taq rnaquun.

Nij nub'an wi' ja taq rch'ujilaal pa rochoch, chokojaal pa taq b'eey, ja k'a chi ya' k'o chik jun ti rlugaar b'a qas nu chop wi' ja ch'uu', k'o k'a jantaq ne'erila' jar ak'alaa' pa rlugaar nerlasaj eel o wi npi rywaaal neruch'ey.

K'o k'a jutii, xb'e ja pa chopoj ch'uu' chajniim, xumaj ja chopoj ch'uu' nij k'iy chik e rchapoon, e k'o chila b'elejee' jar e rchapoon. Toq chaqa jalaal jani' k'o juun xmino' eel pa ya', toq xuna' jaa' nijini nijiq'i, k'aj k'ari' xumaj roqoj ruchii'.

—Qato'o' q'ii', ninjiq'i, kineto'o', teb'ana' jun utziil
—ne'e ja ta ak'aal.

Nij ma k'o ta xeto' owi piki nij ma k'o ta tz'etowi. Toq xuna' jaa' jani' xa k'oli ja k'o chi raqan nij k'a b'e k'a se' ya', toq xerutz'at e k'a'i' ch'uu' nij enimaq jar ejok'onaq rxiin, nij ma k'o chi ta nub'an jaa' k'aj k'ari' xb'ij qaj pa ranimo.

-Kamiik ninketij jar e ka'i' ch'uu' ri, piki nij enimaq, ja nwajo' inin k'ota ninto' owi, ma tinkoch' chik ninsi' owi nna' inin chi ma k'o chi ta wuxlaa' rumajk jar in k'o chuxee' ja ya' -kee' xb'ij qaj.

Ja k'a jaa' rkojoon rchojq'aq' ma ki ta xtijjq'i, xar wari'ja ch'uu' kimajoon rjajk'iik toq xopon chuxee' ja chooy, k'o juun kejuul ja ch'uu' k'in kib'j tre.

-Jat ta ka'ma' el awa' ti b'eey, ja k'ar ojoj noq tara' el chawiiij, nak'amel awa' ti b'eey ri', jiik natb'e ma k'o chi ta juun nak'am eel, chaqa juun chi jiik ja b'eey, toq k'a xkatopon chipann jun ti jaay, toq xtatz'at chi k'o jun taa' tz'ub'ul pa ch'akat, kat pe' k'a tri', jaa' na k'a xtib'in chawe naq ja xtab'an -nechi tre ja ta alaa'.

Ke' k'ari' xub'an jaa', xumaj b'ijneem, cholaaj rwach, xar wari' ma si'ob'eem chi ta nub'an, piki ma k'o chi ta ya'. Rmajoon b'ijneen toq xutz'at poon jun ti jaay, toq xoki b'a k'o wi' ja pa rchi' yaay, xoki, toq xerutz'at jule' ch'uu', k'olo ka'i' jaaj ja kaqan, ja k'ar oqoq nij e nimaq e jani' xtutaa' nij ekee' ja pooq chaqajaa', e k'o t'oot' ja nij nimaq taq t'oot' k'o la jun jaaj ja kaqan chaqaa', nij ma k'o ta rtz'aton wi' jaa' ja chikop jar e ki taq ta ri' ja nij ma chitaq ta, nij na'amay, xok maas chipaan ja ti jaay toq xutz'at k'o jun taa' tz'ub'ul pa ch'akat, toq xutz'at xpe' k'a tri' xnimaaj naq b'in to tre kumaal jar e k'a'i' ch'uu'. Ja k'a taa' xutz'at chi

xoponi xb'ij tre. Kato' wawe'.

Ja k'ar ak'aal nij ma xk'ulb'a' ta xar wari' xb'e toq xb'ix kerì' tre rwaal ja taa'. Xer wari' toq b'e' jar ak'aal pa ya', najla xub'an ja q'ij k'in ja oro utz k'a ja winaq ma tikeya' kwen ta tre chi xtzajaji ja ta ak'aaal, ke' k'ari' xub'an ja jun taq'ajq'ijaal, k'ola kiji' rxin taq'ajq'ij ari'. Ja k'a xe' ya' rmajoon ja naquun ja nij nuway ja talaa', ja k'a taa' xb'ij.

Xa wan xintaq asik'ixiik' utz k'a chi noq tzijon jutz'iit k'in noq k'e' de akwerda tre jule' taq naquun ja nmajon rtz'ejiik ja ma utz ta e rb'anoon utz k'a ma k'ota rk'ayyewaal xtawijl chik pa jun q'ij, ja rjawaxiik qanuk'u' kaan kamik -ne'e' ja taa' tre ja ta ak'aal. Nij ma k'o chi ta xb'ij.

Qotzijon k'a ri', ma choponeem ta nb'an chawe, xar wari' qowa' na k'ajaa' k'ari' xqotzijoni. Nwajo' nya' jun ach'uu' ja k'o ri'aal, pero tatz'ata' npe' le' nij ma k'o chi ta ruch'uu' ja qayaa' aya'oon kaan, chaqojaa' nwajo' nya' jun kaldo rxin tap, pro tatz'ata' mpe' le' kib'anoon kaan ja rawinaq chike taq tap, nij me k'o chi ta le', nij nan me k'o chi ta t'oot' choqajaa'.

Ja k'a ta ak'aal chaqa nutz'at naq ja nk'ujt chwach rmaal ja taa', ja nutz'at jaa' jani' pa jun jaay jani' espejo ja k'o wi' nutz'at jaa', piki nij ta tz'ata' to ja ya' e k'o ch'uu', tap, oqoq k'in pooq chipaan nij ka'atz'ata' to chi nij ma e k'iy chi ta nijini nek'isi.

-Ja utz nqatij, qakamsaaj na jun ti qoqoq, utz k'a noq tzijoni -ne'e' ja taa' ja nwajo' nb'ij chawe kawiiik, katnimani, ka' animaaj ja winaq piki k'o jantaq atat

b'iijneem ja ora choqojaa'.

Toq k'a meloj ta ja ta ak'aal nij k'a xuk'ax rna'ooj, nij ma keruchap chik k'iy ja ch'uu', chaqa rxin chik kirikiil. No' wi k'a xta xub'an china kari' jani' nerub'an ojeer, pa ya' ta b'ewi', piki k'o rjawaal ja ya' k'in nerutz'at to ja neb'ano itzeel tre, nerukam el k'a ruk'iin. Xa k'a rumajk ari' nij ma k'o ta teb'an tre ja qayaa' ma te tz'uj ta, ma te k'aq ta q'ayiis chipaan, utz k'a ma k'o ta nb'aj chewe rmaal ja rjawaal ja ya'.

SAQATAQ PWQIK' KIIN KUMATZ

K'o jun naan ojeer e k'o e ka'i' raal. Ja najb'ey winaq qas tzeel rna'ooj k'in tz'ujunel, q'anij junaan ra'ooj ruk'iin ja rutee', ja k'a ti ko'li qas ti nimanel, naq nb'ix tre q'anij jurata nub'an, xa ti ruyoon nub'an ja samaaj pa jaay, nejel winaq nojb'eni.

Ja k'a rutee' maas na nrajo' ja najb'ey winaq, komo q'anij junaan kina'ooj ruk'iin, solo ruk'in k'olok wi' nij ma k'o ta samaaj nuya' tre, ma jani' ta k'a ja ti ko'li ja lawalo' taq samaj nya' tre rmaal ja rutee'.

Ja tixtan nij najel q'iij nerk'ama' ya', ox meej o kaj meej, chinaqaaj jun ti raqan ya', k'o la ka'i' ora nb'ijini ja b'akii' nerk'ama wi' ja ya'.

Xub'an k'a jutii' ja tixtan nijini nnojsaaj ja ti rkuku', toq xopon jun ti naan ruk'iin xb'ij tre.

-Maxta nawajo' nasijpaj jutz'it nuyaa'.

-Utz ari' naan -xupul ja ruyaa' xnojsaaj ja ti rkuku', k'aj k'ari' xuya' chuchii' ja ti naan, utz k'a chi utz ta xtutij ja ti ruyaa', piki ja ti naan natkowin chik nuchap maas ja naquun piki na k'o chi ta ti rchojq'aq'.

Toq tijtaji ja ti ruyaa', xb'ij tre ja tixtan.

-Qas utz awanima, ja k'a xtin malti'oxb'ej kan wi' chawe ri' ja xab'an chwe ri'. Toq xkattzijoni xaruk'iin jun ti tzii' xtab'iij ne'el to ja saqataq pwaq k'in utz laj taq kotz'i'j chachii' -ne'e' ja ti naan tre ja tixtan.

Ja k'a tixtan xb'e chik chi rochooch piki ja rutee'

ryab'een, piki wi xyeloj jurata, nij nchapar wari' rmaal ja rutee'.

-Fuerte taqa'n xatyaloji ma ke ta wan ala' nab'an -ne'e ja rutee' tre.

-Cha'numaj mama -toq xb'ij kari' nij xe'el to ka'i saqataq pwaq chuqul k'in jule' utz laj taq kotz'ij.

-Naq rwach k'awa'? -qas xumay ja xutz'at ja xel to chuchii' ja ti raal.

Ja k'a tixtan xb'ij tre ja rutee' naq ja xub'an, naq b'ix tre rmaal ja ti naan, k'in naq xub'an tre ja ti naan; toq nijini ntzijoni nij q'axnaq ja saqataq pwaq k'in utz laj taq kotz'ij nel to chuchii', toq rmajon tzij ruk'iin ja rutee'.

-Naq rwach k'awa' segur ke jawa' jun naquun ja rsiwerta ja ti raqan ya', xb'e b'atatan rii' ruk'in chik ja jun raal ja najb'ey winaq.

-Jat waal ja k'ama' jun qayaa' -ne'e ja naan tre ja raal.

-Jar inin nimb'e pa k'amoj ya'? -kee' xb'ij ja q'o'l laj xtan.

Utz la k'ari' nb'e ja ti ko'li, pero komo k'oli ja nyariil ja naan tre ja juun raal chik.

-Ma utz ta ri' nb'e ja nuuchaq', q'anij wan jaa' wi' nb'e chi k'ajmiik ja ya' -ne'e ja xtan.

-Mani' nutee', mani', atet natb'e chi k'ajmiik ja qayaa', wi k'oli nk'utun jutziit ruyaa' chawe, taya'a' k'a

tre k'in utz jutz'iit rq'ij lo'xiik tab'ana' -ne'e ja rutee tre.

Ja k'a xtan qas ryewaal b'e piki nij ma k'o ta jutij ta xtib'e ta pa k'amoj ya'. Qas maja' toponi ja chuchii' ja ti raqan ya' toq xuk'ut rii' jun q'apoj laj ixoq chwach k'in xb'ij tre.

Utz laj ti xtan taya'a' jutz'iit nuyaa'.

-Ja nab'ij k'a atet naan inyo'ol ayaa' owi inb'anol ataqkiil. Ja ti raqan ya' qaxiin qonojeel, wi k'a nawajo' atet natij ja ya', ta tija' k'a, k'o k'a le' jani' nawajo'. -ne'e ja xtan tre ja q'apoj laj ixoq.

-At itzeel laj xtan, ma k'axatal pan achii' -kee' xb'ij ja q'apoj laj ixoq:

-Ja rto'jiik ja itzel anima' ak'waan k'in ja kow laj tziiij ja ma k'axatal awmaal. Ja ju'jun taq tziiij ja xtab'ij ja xtel to pan achii', q'anij kumatz k'in nimaq taq xpeq, rumajk ja itzel anima' ak'waan -ne'e ja q'apoj laj ixoq.

Ja xtan toq xopon ruk'iin ja rutee' xk'axax tre rmaal ja rutee'.

-Naq ja xab'an waal?

-Naq ta k'a xinb'an -ne'e ja xtan. Toq nutz'at ja rutee' nij kumatz k'in nimaq taq xpeq ja xe'el to pa ruchii' rumajk ja ti rna'ooj.

Xa k'a rumajk ari' wi k'oli nk'utun jun tutziil chawe ta wojb'eej k'a tre piki Dios pan awi' pa jun q'lij.

JAR E KA'I' TAQ AK'ALAA' JA XE'EYA' KAAAN PA K'ACHELAAJ

Nkib'iij ja winaq ojer, k'o jun achi xkami ja rxijayiil, e k'o k'a e ka'i' taq ralk'waal, jun tixtan k'in jun talaa'.

Ja k'ar achi xumaj chik rb'ojchi'xik jun ixoq, kek'am k'a kii' k'in xik'ule'e.

Ja k'ar ixoq ja xuk'am jar achi nij ma kerajo' ja taq ak'alaa', qas tzeel nerutz'at, nij ma tuya' kewaay, ma k'o ta k'a rk'ayewaal nrajo' ruk'iin ja rchajiil xb'ij k'a tre.

—Jar inin qatzij wi' chi natnwajo' k'in nb'an ki'iil chawe, wi ja taq awalk'waal xka'alasaj eel quk'iin, piki ja je'ee' nij ma chaqa ta juun nek'e' wi', qas lawalo' kina'ooj —ne'e jar ixoq.

Xukoj jule' na'ooj chwach ja rchajiil k'aj k'ari' ja rchajiil xb'ij tre.

—Utz k'ari' —ne'e— ntz'at na k'a naq xtinb'an chike ja walk'waal.

Chi kab' q'iij jar achi xersik'ij eel ja taq ralk'waal xb'ij chike.

—Chwaaq neqab'ana' ka'i' qasii' —ne' chike.

Ja k'a taq ak'alaa' xkib'iij.

—Utz k'ari' tata' —neche'e.

Ja taq ak'alaa' nij ma kik'ayewaj ta toj nb'ix puju' chike o jix pa sii', ja je'ee' qas ki' kek'u'x, piki ja kite'b'al qas tzeel nerutz'at chewi ja je'ee' neki'koti toq netajq eel puju'.

Chi kab' q'iiij chajniim xeb'e. Xer wari' juun chike ja taq ak'alaa', xrachk'aaj ja xtikiqajb'eej tre ja q'iiij, k'in xb'ix tre chi tik'ama'el jun seña ja b'akii' xkeqax wi', utz k'a chi ma ketzajqi toq xkemeloj to. Toq saqari xb'ij tre ja ti ranaa, jawa' b'ix chwe ri', naq nqab'an k'a kamiik.

K'aj k'ari' xkech'ob' chi utz qame' el jule' chaaj juun chaqe ntare' kaan, utz k'a ja qatata' ma tutz'at naq ja rejtaal ja b'eeey nqaya' kaan utz k'a ma qotzajqi noqkowini noqurqaj chik jutiiij chi qochooch.

Ja k'a tixtan xtare' kaan, xuya' kaan ja Chaaj.

Toq xeb'e ja pa sii', ja kitata' xb'ij kan chike.

-Kixke' kan na waweri' kineway b'eej kan na chwach nb'an pon ja qasii' inin ja xtiqameel.

Ja k'a taq ak'alaa' xek'eje' kaan chi ryabexiik ja kitata', ja k'a kitata' q'anij ma xmeloj pi chi ta.

Xok aq'a' chikewach ja taq ak'alaa', k'aj k'ari' xkib'iiij.

-Jo' pi ki wi xtiqayb'ej na, nok maas aq'a' chaqe, jo' chajaay -neche'e.

-Jo' k'a piki ma tiqatz'at chik ja rejtaal ja qab'eeey ja qayo'on kaan -neche'e.

Ja taq ak'alaa' qas neb'isoni piki ja kitata' xajnamaj to. Xemeloj to ja taq ak'alaa', toq xu'urqaj chajaay qas ki'iil ja kitata' ruk'iin ja rxijayiil, qas neki'koti piki ja taq ak'alaa' xek'e' kaan, kongana nkib'iij ja jun k'ulaaj winaq piki xa keyoon chik.

Ja k'a toq xemeloj to ja taq ak'alaa', jar ixoq qas tzeel xuna' toq xekowini xu'urqaji k'in qas tzeel xerutz'at. K'aj k'ari' jar ixoq xb'ij tre ja rchajiil.

-Nkanoj chik na k'a inin naq xtinb'an chike jar awalk'waal ja xke'el wi' chi nwach -ne'e jar ixoq.

Ja k'ar achi xb'ij tre ja rxijayiil.

Ch'e' na chila' nkanoj na naq xtinb'an chike, utz k'a chi xkenlasajel chawach, utz k'a ki'iil xkatk'e' wawee' -ne'xi komo jar ixoq xuch'ob' chi ja rchajiil ma xe'er ya' kan ta ja taq ak'alaa', komo ja nrajo' jaa' xetij ta ja taq ak'alaa' kumal chikop utz k'a chi ma ki ta xerutz'at chik.

K'aj k'ari' ja kitata' xeruk'am el chik jutiiij, xer wari' ja taq ak'alaa' kech'ob' chi kerii' nb'ajn chik jutiiij chike jani' bajn chike najb'eey. K'aj k'ari' -kech'ob' chi mejoor qak'ama' el jutunaaj qawaay -neche'e -utz k'a chi ma tiqatij wa'ijaal teqama' to ja qawaay pa kosi'n -neche'e.

Patejqaal xeb'e xekima' to ja kewaay maske keya' kaan komo k'o kewaay.

Ja k'a kitata' xub'an chik jun yo'oj tziiij chikewach chi neb'e nekib'ana' ja kisamaaj.

Ja k'a taq ak'alaa' qas neb'isoni piki ja kitata' xkonoj chik jun yo'oj tziiij chikewach.

K'aj k'ari' ja taq ak'alaal xeb'e chiriiij ja kitata', k'aj k'ari' xemestax kan chik.

Ja k'a taq ak'alaa' qas neb'isoni kemaj oq'eej xqaj q'iiij chikewach q'axnaq no'oq'i, k'aj k'ari' ja taq ak'alaa' kib'ij.

-Naq nqab'an k'awa' wi ma xtipi ta ja qatata' ja wi ma xqu'urk'ama' ta.

Qas kerii' nkib'ij toq ketz'at jun ti taa' b'ijneem nub'an chikewach, k'aj k'ari' xb'e kuk'iin, k'in xb'ij chike.

-Walk'waal naq neb'an tri'.

Ja k'a taq ak'alaa' kib'iiij tre naq ja b'aj kan chike rmaal ja kitata'. Ja k'a ti taa' xb'ij chike.

-Ma te chajij ta pena wawee' noq k'ewawa' nqachb'ilaj taq qii' tre awa' ja jun aq'a' ri' -ne'e ja ti taa' chike ja taq ak'alaa'.

Ja k'a ti ranaa' jar alaa' xb'ij tre ja ti rxib'aal.

-Tak'axaaj tre ja ti taa' naq nub'an wawee', max ta k'a jaa' ja qatata' toqoyo'on to chi noq rutz'at wawee' -ne'e ja tixtan.

-Naq nab'an k'a atat wawee' k'in b'akii' natpi wi -ne'e ja talaa'.

—Jar inin xa inpejnaq ninurk'astan jurata, komo wawee' e k'o taq chikop ja qas taq utz nkeb'an, xa k'a ramaj ari' in k'o wawee' ri', xer wari' ma xinna' ta xqaj q'iij, xanaan chewi' ma xinkowin chi ta xinb'e chi wachooch —kee' xb'iij ja taa' chike ja taq ak'alaa'— xarumajk ari' xink'e' kan wawee' chipaan ja k'achelaaj, ma nch'ab'on ta wi xkixun wila' ixix. kamiik k'a oq oxi' chik —ne'e ja ti taa'.

—Ja k'a tixtan xb'ij chik jutiiij tre ja ti rxib'aal.

—Qab'ij tre ja ti taa' chi qorme' el chi rochooch —ne'e'.

Ja k'a talaa' xb'ij tre ja ti taa'.

—Naq tre ma qotara' el chawiiij —ne'e tre.

—Utz k'ari' wi newajo' ixix —ne'e ja ti taa'.

Qas nki'koti ja ti taa'.

—Jar ixix taq ak'alaa' nixk'e wik'iin k'in pa wochooch nixk'e' wi', k'in ja ntij inin netij ixix chaqajaa', wk'in inin nixk'ijy wi' —ne'e' jar atat tixtan natok jun at b'anol qawaay ja k'ar atat talaa' natok jun nim laj achi ixix nekanooj jar e k'aslemaal ja utz, piki wi xa itzel taq naquun xtewojtaiij ma utz laj kaslemaal ta xtek'am el wawe' chwach ja q'olaj rwach'leew —ne'e ja ti taa' chike ja taq ak'alaa'.

Ja taq ak'alaa' xeb'e ruk'iin ja ti taa'. Chila xek'iy wi' kinimaaj ja ti taa'.

K'o jantaq ja ti taa' matkowin chik nb'e pujuu', ja je'ee nkib'ij tre chi ma katb'e chi ta teqab'ana' na ojoj ja samaaj, qas nki'koti ja ti taa' toq kerii' nkib'ij ja taq ak'alaa'. Nkeloq taq rkaxlanwaay, taq rsaq'uul najeel nkeloq tre utz k'a qas ta ki'iil nk'e'e ja ti taa' nkajo' je'ee'.

Jar ak'alaa' qas utz laj taq na'ooj kojtaqij ruk'iin ja ti taa', e utz laj taq winaq xe'eli, Xnaan chewi, wi nawajo' nab'an jun utziil, utziil nakochiiij chaqajaa', jani' xub'an awa' ti taa' ri.

Jani' tak'a che awa' ja qas kitata' wi' kawa' xub'an ri'.

Ma xek'e' chi ta jun ti kalk'waal. Nij ma k'o chi ta netz'otowi, piki qas tzeel xeketz'at ja taq ralk'waal.

-K'aj k'ari' qas no'oq chik' naq tre chi kela' qa b'an chike ja taq ak'alaa', piki kamiik utz tari' qab'anoon -neche'e.

JA JUN ALAA' XUPO' RII' CHI JUN TZ'UNUN

Nb'ixi k'o jutij cha', k'o jun alaa' nijini nk'axtan pa jun k'achelaaj toq chaqa jalaal xopon pa jun luqar b'akii' k'o wi' jun ti jaay, ja k'a jaa' patej qaal xti'l pon ruk'iin ja ti jaay, toq xutz'at ja ti jaay qas ti utz b'anoon tre k'in k'o jule' kotz'ij tikil chwach. Xar wari' nij ma rtz'aton ta chi k'o jun ti xtan chwajaay, xa jaa' kotz'ij ja qas nutz'at ja jaa'. Toq xapon rwoch triij ja xtan nij nojeel xuch'ob' triij ja xtan: k'aj k'ari' xti'l pon maas ruuk'iin ja ti jaay toq xk'axaaj chi k'o rtata' ja xtan xnaan chewi' nij ma ti kowini ja xtitz'ijon ta ruk'iin ja xtan xnaan chewi' xumaj ch'ob'ooj, ja k'a xtan tz'ubul chwajaay t'iso'n nub'an, qas ti utz ja t'ison ja rwajoon.

Ja k'ar alaa' nij ma tich'ob'o taj rwaal ja naq nub'an, ja xtiq'ij la' wi ja xtan, utz k'a xtoq ta rutz'iij k'aj k'ari' rxayiil.

Ja k'ar alaa' xutz'at chi qas ti utz ju xtan k'in konqana rkotz'ij rtikoon, xnaan rmal k'ari' xb'ij qaaj.

-¿Naq nb'an k'awa' kamiik, utz k'a xtok ta nutz'iij ja xtan le? Choqojaa' ma tinkoch' ma ki ta xtin q'ij la' k'in ma ki ta xtoq wxayiil piki qas ti utz le', k'in nch'ob' pon inin ke ja jaa' ninrajo' chqajaa'. Ja nb'an kamiik npo' wii' chi jun chi kop, xer wari', jun tuz laj chikop, wi xtin po' wii' chi jun itzel chikop seguro ninkamsaxi, utz npo' na wii' chi jun utz laj chikop, chaqojaa' wi xa xtinpo' wi chi jun itzel chikop ja xtan nxib'eej rii' chinwaach. Ja xtinb'an npo' na wii' chi jun utz la chikop ti utz, nwajo' npo' wii' chi jun utz'unun, utz k'a ja xtan qas utz xkinrutz'at, piki qas utz rusij ja kotz'ij

le', k'in chile' xtinyala' wi' b'weta k'in nij ruk'iin ninq'ax wi' toq ninxik'ani, nb'an chi tijoj rusi' ja kotz'ij nban nkech'ob' -je'ee' ne'e' jar alaa'.

K'aj k'ari', xunuk' rii' jar alaa', chi nopo' wi' rii' chi ti tz'unun, toq potaj rii' xumaj k'a xik'aneem, xb'e k'a b'akii' k'owi' ja taq kotz'i'j, k'aj k'ari' xumaj k'astaneem chipaan ja taq kotz'ij, q'anij chwach ja xtan nuya' wi' bwelta, ja k'a xtan nij ma tuya' pa kwenta nij b'enaq rpensaar ruk'iin ja r'tiso'n toq k'a chaqa jalaa' xuxlan jurata nij xo k'owi' ja chikop chinaqaaj, qas xumay naq tre k'ala' nij tinaqaaj xok'owi'.

K'otanan jun nchipo chi nwach ja ti tz'unun qas taqan niqana -tre ne'e' ja xtan.

Xumaj rtz'alwasixiik nij ma tel chik rwach triij ja k'a tz'unun xuya' kwenta tre chi qas tz'alwachiin rwaal ja xtan, xunuk' maas rb'ajniik nij ruk'iin chik ja xtan nok'owi' nij ma ti xib'ej rii', komo xa jari' nrajo', chewi' xupo' rii' chi tz'unun, komo qas utz ti nkoloril k'in komo nij naqaaj nok'owi' utz k'a nojb'ex maas rmaal ja xtan utz k'a chi xtikowin ta xtopon ta ruk'iin, utz k'a chi xtiq'ijla' ta chi utz.

-Qastaqan ti utz ja ti tz'unun?

-Nwajo' nchap?

Naq nb'an k'ala' tre ja xkinkowin ta xtinchap? La ma tuya' k'a rii' la' ja xtin chop ta' Wixta nuya' na rii' chi chajpik nb'an ti juun chipaan ja nt'iso'm, ja q'anij junaan ruk'in ja jaa'.

K'aja k'ari' ja xtan xsik'in poon ja rtata' k'in xb'ij tre. Tata' e', tatz'ata mpe' ja jun ti chikop le' qas ti utz ntz'at k'in qas k'o nigana tre. Naq tre ma ta kamsaaj? Nwajo' nb'an juun pa nt'iso'm, qas k'o nigana tre -ne'e ja xtan.

Ja k'a rtata' ja xtan qas tejqaal b'e. Qas rb'anoon kwenta toq b'enaq, ja k'a tz'unun nij ma k'o ta nub'an, xutz'at chi nechojp rmaal ja taa' xmak'ok'oj rii' trij jun ruq'an ja kotzi'j, ja k'a taa' qas ejqal, ejqal b'e xapon ruk'iin, xuquq poon ja ruq'a', nij ma k'ayew ta xub'an tre xuchop.

Qas nkikoti ja xtan toq xutz'at ja rtata', toq xuchop ja chikop, xuk'aq kaan ja rtiso'm xumaj tre ja rtata'. Ja k'a tz'unun nij ma k'o ta nub'an pa ruq'an ja xtan qas nki'koti ja chikop k'in kee' ja xtan chaqaa' Tata', takanooj jun ti rk'ojlib'aal, qaya'a' na chipaan ja ti chikop, ma tinkoch' xtinsopij el ta -ne'e' ja xtan.

K'aj kari' kikanooj jun ti rjawla ja b'akii' keya' wi ja ti chikop, keya' chipaan, k'in kitz'ajpij kaan ruchii'. Ja xtan qas utz nutz'at ja ti tz'unun, nij ma tiwa' chik rwaal, choqojaa' nij konqana nrojb'eej ja xtan.

Toq k'a xoki jar aq'a' kekoj pa jaay ja ti chikop, komo ja kochooch pa ka'i' b'anoon tre, junwi' nwarwi' ja xtan pa rukab' jaay nwarwi', ja k'a rutee' rtata' pa najb'ey jaay e k'o wi'. Ja k'a keb'an je'ee' ja rutee' rtata' xa kuk'iin je'ee' keya' kan wi' ja chikop. Ja k'a chikop ma utz ta xuna' pi ryewaal, piki ma ruk'in ta ja xtan k'e' kan wi' piki ja rch'ab'oon jaa' ntzijon ruk'iin ja xtan, xnan chewi' pi ryewaal, xumaj raparon rii' chipaan ja k'owi', piki qas itzeel rna'oon ja b'anoon tre,

nij kongana noq'i nij ma tikajba' chik, k'in xumajr lasaxik kiwaraan ja rutee' rtata' ja xtan. Ja k'a xtan xuna' pe' eq, ja nijini nub'an ja ti tz'unun, ja k'a jaa' xumaj oq'eej pa rchama'r k'in xumaj mas b'iis, k'aj k'ari' xb'ij.

—Naq nb'an k'ari' wi xtikami ja ti tz'unun, nij lawalo' nub'an ri'. —ne'e' ja xtan.

Nij ma xukoch' ta yakataj to xujaq ja chi'jaay, k'aj k'ari' xoki b'akii' k'o wi' ja rutee' rtata'.

—Nk'aweel wk'iin kamiik ja ti tz'unun, nij lawalo' nub'an, kongona nlasaaj ewaraan, k'in nusok rii', chaqa jalaal xtikami, qas naan ti utz ari'. Nk'an eel wk'iin kamiik —ne'e' ja xtan.

—Ta k'ama' el k'a, wi ma tilasaaj awaraam, qastaqan at lawalo, atat chaqanajeel chawe, qas ta utz atz'atoon ja chikop le' —ne'exi.

Xuk'am el k'a ruk'irn nij chi' ruch'ajt xuqa' wi', k'aj k'ari' xwar chik jutij, nij ma k'o chi ta xub'an ja chikop, k'aj k'ari' xumaj ch'ob'ooj naq xtub'an tre ja xtan toq xtiq'ij la' k'in kawa' xb'ij qaaj ja jaa' ri'.

—Naq nb'an k'awa' kamik? ma ti xib'ej la rii' awa, mwaal.

Komo nij kongana rgana nq'ijla' xa k'a rumajk ari' rpo'on el rii' chi jun ti tz'unun. Nrajo' noq rxayiil.

K'aj k'ari' pa tejqaal xupo' chik jutij rii' chi ju alaa', pa tejqaal xti'lok rut'iin ja xtan k'in kawa' xb'ij tre ri'.

—Ma taxb'ej ta awi', inin kongana natwojb'eej, xinwajo' ta xatq'ij la' iwir, komo xa k'ol atat xa rumajk k'ari' ma xinkowin ta, xinxtb'ej wii' chwach. Xa k'a ruwajk ari' xinkonooj na'ooj naq xinb'an ta cha q'ijlo' xiik ¿Na k'a nab'ij chwe kawiik?

Nij qatzij wi' nb'ij chawe chi kongona natwojb'eej, ma tinkoch' natnuya' kaan. Ja k'a nwajo' inin kamiik tab'ij chwe wi ninawajo', wi k'a ninawajo', nij qatzij wi' natnuneel kaniik ri'. Jaa' k'ari' nwajo' inin nk'axaaj kamiik.

Ja xtan xutz'at jun nim laj alaa' saq, q'an rwi'. Qas k'ixb'al xuna' chwach, nij ma tikowin chik ntzijoni ma tikowini nb'ij chik tre chi ja jaa' konqana nrojb'eej chaqaa', xar ja xkowini xb'ij tre.

Utz k'ari' ne'e', xuya' ja rtzobj'al tre, xev wari' ja pa ranimo' ja jaa' nij q'axnaq nrojb'eej.

Komo ja je'ee' jun wi' jaay e k'o wi', toq k'a neyaktaji neq'axpino b'akii' e k'awi' ja rutee' rtata' ja xtan.

Ja nwajo' inin kawiik nij natnuk'aneel ne'e' jar alaa' tre jo xtan.

Wi kerii' chawach utz k'ori' noqb'e k'ari' kawiik kee' xk'ulb'a' ja xtan.

Komo ja xtan nij chaqa xutz'at jar alaa' nij qasta nrajon chi ta jaa' nij ta k'ulan chik ruk'iin; xnaan chewi' alninaq xb'ij tre jar alaa' chi utz k'ari' Xer wari' qayb'ej na, kewarna chi utz ja nutee' nata',utz k'a ma qokik'axaaj toq xqo'el eel. Ja xtinb'an kawiik ri' nb'ij pon na chike' ke ja chikop nij ma k'o chi ta nub'an, utz k'a ja

je'ee newari' k'in neek'axaaj wi xewari. Tee', tata', ja chikop nij man na k'o chi ta nub'an, xwarwan.

Ja rtata' mariil xk'ulb'a' to ja k'a rutee' nij ma k'o chi ta xb'ijto.

Ja k'ar alaa' ma qas ta rnimaan ja xb'ij ja xtan chewi' xb'ij chik jutij tre.

La qas qatzij ja nab'ij chwe. Ma xta xapayil.

Nij qatzij wi' ja nb'iin chawe ne'e ja xtan k'in b'ij chi chawe ri', xa yanera noqel eel chipaan ju jaay ri'.

Ja k'ar alaa' mas chi na ki'iil k'oli, piki kamiik xkowin chirij ja xtan, piki qas ti utz.

Toq ketz'at chi ewarnaq chik chi utz ja rutee' rtata' ja xtan, patej qaal ja xtan xujaq ja najb'ey chi' jaay.

Jo k'o ne'e' ja xtan. Toq k'a xo'opon chik ruk'iin ja jun chi'jaay chik patej qaal chi' kejaq, k'aj kari' kitz'ajpij kaan.

Ja k'ar alaa' maas chi na nki'koti, k'aj k'ari kemaj b'ij neem chaq'a', kemaj rkonoxiik rawb'al utz k'a chajniim no'opon chirochooch jar alaa'. Ja k'a toq saqari, ja rutee'.

Ja xtan nenk'asa' pino ja ti waal ne'e.

Toq xertz'ata' to ma k'o chi ta ja raal, ja k'a xucho'ob' qaj jaa'. ke ja raal b'enaq chik chi k'amoj ya', piki najti nekik'ama' wi' keyaa'. Xer wari' nij ma xurqaj

ta tre ja chikop, ma k'o la k'a o ma k'o ta, jak'a jaa' xumaj b'oxoj ruq'aq', ja k'a raal nij ma k'o ta wi'. oponaq, n'aj k'ari' xsik'ij pon ja rehajiil, k'in xb'ij tre.

Ja waal tzajqi, 'b'akiila' xok wi', xentz'ata' to chwa ruchajt, pero ma k'o chita toq xinyak taj to inin, ja k'a xinch'o qaj inin ke b'enaq la la' pa k'amoj jun qayaa', pero ma k'o ta k'a ri'.

Xb'e k'a ja wanino, ay waal, b'a xtb'ewi', nk'aslewaal xarchi naan ari' tjun; naq nb'an tre ja ti waal, b'akii' nenk'ama' chik wi' kamiik, naq nb'ano chik ja ntaq kill naq ntaq chi k'awa' ne'e' ja naan.

Ja k'a chikop la k'oli, max xta k'a xajaa' k'ome' eel. Ma xla xu jun itzel chikop, xa la rumajk ari' nij ma k'o ta nub'an toj qachop k'in choqojaa' toq war kaan kuk'iin ojoj nij ma xako' nub'an ja k'a toq xuk'am eel ja jaa' nij majuun chik xub'an xa ma utz laj chikop ta, naq tre nub'an kela' ne'e' ja taa'

Toq xekitz'ata' to ja rk'oj lib'aal ja tz'unun nij ti lawalo' chik' ma k'o chi ta ja chikop, ja k'a taa xumaj oq'eej xb'ij tre ja rxoyiil.

Itzel chikop naq nok wi' xinchop, jaa' ja chikop k'ome' eel ja nme'al xar chinaan ari' ti juun, ma k'o chi ta jun ki'iil pi ki ma k'o chi ta (ja) jaa'. Piki naq la k'ome'eel.

Jakonooj ja waal, jakonooj ja wanima, nk'aslewaal, Ay waal Ay nutza'm, Ay wanima b'a xtb'ewi' katmeloj to waal ne'e' ja naa.

Ja k'a taa' xumaj rkonoxiik ja rme'aal pa taq k'achelaal, pero nij ma k'o tawi' xub'an jun ko'oxi q'iij chi konoxiik pero nij ma xrijl ta wi', toq metoj to ja taa' nij noq rpalaj rmal ja b'iis, ja k'a naa' nij ma urqaj na ta tre chi nab'an na ja rwaay, konqona b'iis nub'an k'in nij k'isnaq chik rwaal jar oq'eej.

Keri' xub'an xok'owi ja q'iij toq chaqaja laal xopon jun k'ojol alaa' kuk'in, xumaj tziiij ruk'in ja taa', xer wari' naquun rxin k'aslewaal ja qas nkib'iij naq qas enb'anoon ja tijko'm, k'aj k'ari xb'ij tre.

Yama' impej naq awk'in taa'ta sacha' numaj xa xink'ameel ja tame'al, kamiik k'a wk'in k'a k'owi'.

Jari' nb'iij jar alaa' toq xokook ja xtan, utz k'a ma k'o ta xtikibij tre jar alaa, toq xtuz'at ja taa' xokook ja rwe'aal rumajk ja jun kikotemal, yerk'ulu' k'in xq'ejteej ja k'a te'eej xumaj oq'eej chi ki kote maal.

Ja k'a juk'ulaj winaq kemaj k'utb'al sachb'al kemajk tre ja ketee' kitata', kemaj xb'ixiik chike naq ja keb'an toq xe'el eel xnaan chewi' ja taq ta'ii qas nekikoti toq kik'oxaaj ja kitzojb'al ja taq kalk'waal, k'in ja jun k'ulaaj winaq xo'poni para ke jata' ja tatixelaa' keb'ini naq ja xtib'aj chike piki je'ee' keb'an juun iil mejk chike wach k'in xkekuyuta, ta k'e, ja k'ar alaa' xb'iij chike ja rijaa'.

Inin ja xinell ajmajk chewach ixix, k'in ruk'in ja b'antaji ri, xa k'a rumajk ari' oqpej naq ewk'in xqo'ekuy ta k'o, ja k'ar ojoj nqajo' noq k'e' ki'iil ewk'iin ixix. Qach'ob'on chqojaa' chi nqajo' noq k'e' ewk'iin, pi,i jar ixix xixok.

Rijaa' rjawaniik chi etz'ejiik, piki pa jun q'iij ma

kixkowin chik nixsamaji, xa k'a rumajk ari'qacho'ob' to ojoj ri'. Piki po jun q'iiij k'o toq rijawaxiik chewe newajo' rb'ajniik taq e samaaj, b'ajnik taq e waay, xajari' ja ti qaaq kiil ri' ja xqok' qata ewk'in, no' wi k'a ma tewajo' ri' ojoj noq me

Toq xk'axaaj ja taa' ja xb'ii jar alaa' qas nki'koti k'in xb'ij tre jar alaa'.

Wi jari' jar ech'ab'oon' utz k'ari piki jar ojoj ya xoq rijixi pa jun q'iiij jar ojoj ma qokowin chik noq samaj' k'in nqajo'juun chik ja noq tz'otowi.

Jani' k'a xab'ij qaaj le' utz xiuk'axaaj xtiqakoj ta k'a pa ch'a'ooj ja wari' nij ma k'o ta nqach'ak, k'in ma qotzur wi', pa jun q'ii', xa k'a rumajk ari' nmalti'oxiij chewe ruk'iin ja nme'aal, piki nij ma k'ota nak'a wi' ja na'ooj ja jani' ewxiin ixix le' chewi', utz k'ari kixk'e' kan k'a quk'iin ma k'o ta k'a ch'a'ooj ala' nrajon, jani' ta k'a xteb'an chaqe ojoj ke' ta k'a rk'axeel xtib'aj chewe ixix kimaal jar ewalk'waal.

Nij k'a jari' rata ja jun mook winaq nij xek'e' kan ki'iil; ja k'a taq ta'ii' toq xenjix maas, ma tikajo' chik ja kalk'waal nesamaji, piki ja jun k'ulaaj winaq ma tikojo' kita ja kitata' xtiketij ta poqon, xa k'a rumajk ari' e k'ol je'ee' naq keb'an chike ja taq rijaa' toq xlaq'axeel ja xtan. K'e k'ari' keb'an ja taq rijaa' nij utz laj k'axlewaal ya' na chike kuaml ja kalk'waal.

Ja k'ar ixix wi bewahi' jun utziil chike jar e tee' etata', ke' enimaj k'a, utz k'a ja je'e' nekikot ewk'iin, nekikoti chi k'o jun kalk'wal ja qas numaneel.

JUN ACHI B'ANOL JAB'

Nkib'ij ja winaq ojeer, k'o jun naan xek'eje' wuquu' raal, xer wari' xkam juun chike, xek'eje' kaan e waqii'. Ja k'ar e waqii' ja xeke' kaan konojeel cha ala'ii'; ja k'a kami jari' ti xatan. E waqii' chi alaxik ja xek'e' kaan, xer wari' xa e jo'oo' ja qas e utz laj taq laa'ii' kongona nesamaji k'in qas utz nesamaji, chajniim neb'e pa samaaj, ja k'a ti roox alaa' nij ti nakanik, k'o jantaq nij ma k'o ta nrajo', matwa'i, maske nq'ijlo' xi kumaal ja rnimaal, nij ma ti choqowi.

K'in kerii' nub'an toq nb'e pa jun lugar nij ma tib'ij kan rub'ii', b'akii' nesamaj wi' nij ma tuk'amel rwaay. Naq la nutij pa nik'aj q'ij.

K'o k'a jantaq ntare' chikiiij ja rnimaal, nij ma kerq'ij la', maske qas nk'oyix kumaal ja rch'alaal nij ma ti tz'eb'eni, nub'an chi nij ma tik'axaaj. Toq ntzur jun cholaaaj kumaal ja rnimaal ruchaq', ja k'a jaa nij ma rb'anon ta panik'aaj tre ja rcholaaj, ja k'a rch'alaal nij ma k'o ta nkibij tre, komo k'omonaq chik cheke, chi nij ke' wari' nub'an, piki nkib'ij ja rchalaal chi ma rumajk ta, ja' k'ala' tirpensaar ja ma tuya' naq tre ma tutij ruq'ij.

K'oli toq nub'an nik'a'aj q'ij nb'ix tre kumaal ja rch'alaal.

-Qowa'i, qowa'i a', nij taqan ma katwa' atat, ja nij kongana utz laj taq rikiil yo'oon to chaqe ri'.

-Ma kan ta, kixwa' ixix' ma k'o ta ta npaan naq'ani -ne'e.

Xar wari' toq nb'ix kerì' tre kumaal ja rch'alaal, nuxlan ja jaa' chaqaa', xar wari' ma ti tz'ab'e' kuk'iin piki matwa'i, junwi' ntz'ab'e wi' nkonooj ti rumuuj jaa' ti ruyoon.

Xub'an k'a jutij ja rch'alaal ja najb'ey winaq, xutz'at ja ti ruchaq' kongana saq'ujl nutij, xar wari' nij utz taq saq'ujl, nij la rcha'oon to o wi cha'oon to tre. K'aj k'ari' xb'ij chik chike ja rch'alaal.

—Inin xintz'at ja ti qach'alaal saq'ujl taqaan nutij. Naq yo'o naq k'ala' tre? Xa'an rmaal ari' ma ti wa'i k'ol eq nutij max ta eq nij ma k'o ta wi' nutij, naq yo'onaq k'ala' tre, rloq'oon to o wi sijpaan to tre. Naq ta k'a sijpanaq to, nij wan ma ti tzijoni, e k'o on taq ramigo, o wi ja qatee' yo'ona to rpaq chi nuloq' to ja rsaq'uul. Na tre k'a ma tuloq' to qaxiin ojoj, utz k'a junaan ta nqatij —ne'e chike ja rch'alaal.

Xar wari' nij ma kik'axaaj ta tre, komo nij ma ti choq'owi toq naq nak'axaaj tre.

Ja k'a chi kab' q'iij xeb'e alninaq, komo ja jaa' qas ejqaal nb'ijni, xnaan chewi' xeb'e ja rch'alaal kib'ij chi kib'il kii'.

Jo' alninaq te qatz'ata' naq ja xutij ja qach'alaal iwir, utz k'a ma qo'erila'. k'in nqatz'at chi utz ja qas xerutij iwiir.

Toq xo'oponi b'akii' tz'ab'e wi', ketz'at chi nij kongana riij saq'ujl, utz laj taq saq'ujl ja xutij, nij k'iy ja riij ja rya'oon kaan. Xa k'a kerì' keb'an toq kemaj rk'amb'ajaxiik, k'oli nketz'at, nutij tulul, ch'oob', maango, aranxax, q'inom,

k'awex limo', xar wari' nij ma tich'ob' taj kumal b'akii' nuk'am wi'.

–B'a k'a nuk'am wala' nij taqan utz laj taq muniil nutij, xnaan ma k'o ta kala nqatij ojoj, ja k'oli nqach'ak –neche'e kichb'il kii'.

Keb'an k'a jutii' chajniim xemeloj to pa samaaj xkib'an la' to jun q'ataj kesii', toq k'a xe'urqaj chajaay xe'uxlani, komo ja ti kechaq' k'o wi jun ti rochooch b'anoon kumaal ja rutee' rtata', chewi' xb'ij chike ja rch'alaal.

–Max ta newajo' nixb'e jurata wk'iin, nwajo' nintzijon na ewk'iin.

Toq kik'axaaj ja xb'iij ja kich'alaal, qas kemay qas neki'koti, piki nij ma k'o ta jutii' xkerq'ij la' ta, nij ma k'o ta jutii' rb'in ta kari'. Ja k'a toq xo'oki chipaan ja ti rochooch, toq xo'ok pa rpwerta nij q'axnaq ruxlaa' ja naquun ja e k'o chipaan ja ti rochooch, nij no'j naq chi tutul, ch'oob', maanqo, aranxax, q'inom, k'awex limo, saq'ujl, sant'ia, tara's, mansa'n, toq ketz'at nij no'jnaq, ja k'a jaa' xb'ij chike.

Wi newajo' netij ja naquun ri', te k'ama' ewxiin, xa naq ta ja neyariij, te tija' piki ma nejel q'iij ta k'ol awa' ja naquun ri', te tija' te k'ama ewxiin, k'in nemel ka' lajuuj ewxiin, neya'a tre ja qatee' nutzak chewe ja nimaq saq'ujl.

Xar k'ari' xb'ij nij ma k'o chi ta julee' ta xb'iij, jani jun winaq ja nij ma rotaq ta awach, kerii' xub'an chike ja rch'alaal.

K'aj k'ari' ja rch'alaal kemaj rti'jiik ja naquun, pa ju'jun ketij utz k'a chi kena' nojel rwach ja k'o chipaan ja ti

jaay. Ja k'a rch'alaal kewaj ch'obooj.

–B'ar k'a pejnaq wi' ala', ja naquun ja k'o pa rochooch ja qach'alaal. B'a k'a rk'amon to wi' –neche'e.

Keb'an chi k'a jutii' jar e waqii' ala'ii xeb'e chajniim pa samaaj, kemaj samaaj, ja k'a talaa' ja qas ti nakanik xumaj samaj choqojaa', jari' q'ii' nij k'iy ja xub'an, xa chik jutz'iit ma xeruq'i' ja rnimaal. Xub'an k'a nik'aj q'ii' xb'ix tre kumaal ja rch'alaal.

–Qowa'i, xub'an ora nex kumaal ja rch'alaal.

Utz k'ari', jo' k'a –ne'e.

Tz'eb'e kuk'iin, kemaj wa'iin konojeel, kee' ja jaa' xumaj wa'iim kuk'iin choqojaa', nij ma k'o ta jutii' rb'anon ta kerii', xwa'i chi utz, xtzijon jurata kuk'in, toq k'a yaktaji xb'ij kan chike ja rch'alaal.

–Nimb'e na, k'o jun nsamaaj nenb'ana' na' xa ma xinkowin ta xinb'an iwir, xa rmaal k'ari' ninb'e na' xkinewila' –nikan chike ja rch'alaal.

Chaqa kerii' xb'ij kaan b'e.

–Naq nerb'a na' k'ala'? La qatzij ta k'a chi k'oli ja rsamaaj ja ma xkowin ta xub'an iwiir.

Ja k'a keb'an je'ee' ke taq eel jun ti kechaq' chi tz'ejiik b'ar xtib'e wi'.

–Jat ja tz'ata', tak'amb'ajaj naq rwach ja samaaj ja

nerb'a' na, xar wari' ma kattare' el ta triij, k'a najt ta tz'ata' pon wi', utz k'a na tinab'eej wi a majoon rtz'ej tiik —kee' kib'ij tre ja ti kechaq'.

Ja k'a ti kechaq' qas ti nimaneel, kongana nub'an b'e, xerila' ja rniwal qas tejqaal nub'an, komo nij ti rxiin wi', qas tejqaal nib'ijni. Toq xutz'at poon ja rniwal qas ejqeel b'enaq. Ja k'a jaa' talaa' nij ma xb'atataj chi ta rii'. Keri xub'an xumaj xtararb'exiik, qas rtz'atoon b'akii' nb'e wi' ja rnimal. Xok chipan jule' q'axiis, ma b'eey chi ta rk'aan.

Ja k'a talaa' xutz'at chi xoki ja rnimaal pa q'ayiis, ja k'a jaa' xutz'at chi sajchi ja rniwal, k'aj k'ari' b'e chik jaa'. Ja' k'ari nekeb'an toq xo'opon chik chipaan jun chenooj nij ma k'o ta tikoon chwach, nutz'at poon ja rnimaal rmajoon b'ijneem, ja k'a jaa' rtararb'een. Toq k'a chaqa jalaal xutz'at ja rnimaal xsajch pa taq uleew, nij ma ti ch'ob'otaj rmaal naq xub'an toq xsajchi, xumaj rkonoxiik pero nij ma k'o ta wi', b'akii' la xok wi'. Xumaj rtz'ejiik chrij taq ab'aj, ma xta xa rwawa' rii' ne'qaaj, ma xta xa b'e pa jun jul, ne'e.

—Naq k'a xub'an ala' ja ti nimaal.

Ma xla k'oli rotaq, maxla k'oli yo'on to tre rmaal ja qatata' Dios. Xa ma rb'in ta chaqe, xa la rumajk ruk'ix toq ma tib'ij chaqe. La nmeloj to chik na k'ala'? —niqaaj jar alaa'.

Ja k'a xub'an jaa', komo nij ma triij wi' ja rnimaal chirij taq ab'aj. Xb'e b'a sajch wi', b'a xutz'at pon wi' toq sajchi, panejqaal, panejqaal xb'e.

Ja xuch'ob jaa' chaqa jalaal xtimeloj to ja rnimaal toq xtaponi ja jaa', xnaan chewi' qas pa tejqaal b'enaq. Toq xeqaji ja b'ar xsajch wi' ja rnimaal qas junwi' xuna', kani' ti'x jun k'ox ya' triij k'in k'ongana teew pi triij, laj pa'j qaaj rmaal, pero xpe'e' chi utz, xa rmaal k'ari nij ma qaj ta, xukoj rch'ojq'aq'. Toq xuna' yojtaji nij ma turqaj chik tre b'a k'owi'. Toq xurqaj jutz'iit ja rpensaar xumaj rch'obj'iik b'a k'owi', nij ma turqaj tre.

—Nijla ma jutiiq inq'asnaq ta wawee' —ne'e— Nij ma ntz'aton ta awa' luqar ri'.

—Nij q'axnaq rxib'en rii'. Ja rnimaal ja rmajon rtararb'exeik nij ma turqaj chik tre, chaqajaa' ja rnimaal jar e ryo'oon kaan pa chenoj. Xa xumaj rch'objiik naq xtub'an toq xtel to chipaan ja jun lugar ja b'a xopon wi'.

Jari' ja qas nuch'ob' toq chaqa jalaal xerutz'at poon e k'a'i achi'aa' epejnaq, utz laj taq tzyaq kikojoon, nij che ka'i' nq'inq'o't kiiq, kik'amon to jun kalo' nij nim rpaan, ja xuch'ob jaa' xko'ok'o el ruk'iin, xujam keb'eey, ja k'ar achi'aa' nij ma kiq'ij la' ta, kechop kemaj rb'aj k'ii ruq'a' raqan. Toq b'ak' taj kuwaal kemeel, ja k'a jaa' qas rwach ryo'on tre b'a ja xok'o wi', utz k'a toq xtajnamaj to rotaq chik b'akii' xkinok'owi' kerii' qas nuch'ob' toq k'amon el kumaal jar e k'a'i' achi'aa'. Toq xuna' xopon chuchii' jun jaay, toq xopon chipaan ja jaay nij kongana nq'iinq'ot rpaan, nij kongana utz b'anoon tre, nuk'uun chi utz ja tesoon wi' ja rpaan ja jaay, toq k'a xutz'at poon jaa' k'o jun nim la achi, utz laj taq tzyaq rkajoon, mas na utz rkajoon ja jaa' chikewach ja xeb'ak'o rxiin. Toq xutz'at ja rey nij kongana chi jule' achi'aa', nij junaan kiiq kuk'iin jar e ka'i' ja xe'echopo rxiin.

Rmajon kitz'al waxiik konojeel jar e k'o chwach ja rey, toq chaqa jalaal xopon rwach triij ja rnimaal, mariil nach'ob' chik rwach, jun nim laj achi elnaq chipaan ja tzyaq, nij ma ti wuq'uwik chi ta, nij chaqanajeel nekeb'an chipaan ja jaay, naq nkeb'an ja rachb'iil nub'an chik jaa' chaqaa'. Ja k'a jaa', laj xq'ij la' ja rnimaal, pero xa xib'eej rii'.

—Naq k'a kismaj awa' jar achi'aa' ri? k'o eq rotaq ja ti nniwaal, k'o ta na xinab'eej ma ki ta xintararb'ej to. Wxta wotaq ma ki ta xenimaaj ja jule' wach'alaal chik. Ja k'a kamiik naq la xtinb'an piki in k'o pa keq'an ja winaq ri', K'o k'awa' ja wiil xinb'an chikewach naq ta k'a tre xinkek'am to chwach ja rey ri' —ne'qaaj ja talaa'.

Nij ma k'o chi ta nub'an, komo ximital ruq'a' raqan, nrajo' ta jaa' najnamaj eel, numin rii' pa taq jaay nuch'ob' jaa', pero ma ti kowini piki nij chajiin kumaal ja jule' achi'aa' chik, chewi' nok'ona wi' triij naq xtib'aj tre rmaal ja rey.

Ja k'a rey xumaj ya'ik kitajkiil konojeel ja kiwiqoon kii', xutz'at ja rnimal chikikojol ja xya' kitajkiil, xerutaq eel, kongana nkeb'an xeb'e, xejote' chikaaj q'axnaq nkeb'an xeb'e. Xer wari' xe k'e' kan e oxi' kesol jar alaa'. Maas china xumaj xb'eb'en rii' jar alaa'.

—Kamiik te k'ama' eel jar alaa' ri', tekojo' pa chee'. Naj tre toq nk'ab'ajajani? Ma teya' ta lugar tre nel to xa nk'amon ala' tre, naj tre nub'an kala' chaqe, la soq rejtz'ab'al ja nub'an kewa' chaqe, tek'ama' eel, tekojo' pa chee' —neche'xi jar e oxi' jar e k'o kaan.

Kinimaaj tziiij jar achi'aa' kemeel jar alaa', koj chipan ja chee', toq xutz'at nij nim laj jaay ja xeya' kan wi', ko'j kan lab'e tre ja pwerta.

Toq ka'y qanojoj chikaaj, kongana jun jab' nijini, kongana nkeb'an jar achi'aa', k'oli ja rnimaal chikikojol chi b'ajniik ja jab'.

Q'axnaq rxib'een rii' jar alaa', piki xerutz'at ja b'anol taq jab', toq ka'y chwa jaay nij q'axnaq jab' nijini, k'aj k'ari' xbij qaaj.

—B'anoj jab' eq ja nnimaal, nij wan ma k'o ta qotaq, xa'eq rumaj utz laj taq noquun nutij, xa'n rumajk ari' nij ma tik'isi ja ta naquun pa rachooch. K'o eq yo'oon tre rmaal ja Dios, qas k'a nqatz'uj ojoj, nij k'a kongana nqab'ij tre, xa'eq ma qotaq ta, naq ja qas kerub'an.

Qas jari' xuch'ob' qaaj toq xerutz'at ja tzyaq pa mokaaj erk'an rii', toq xumaj kitz'ejiik' naq chi tzyaqiil. Toq chaqa jalaal xumaj tziiij jun mook ruk'iin, kewa' b'ix tre ri'.

—Kinakojo' eel jo' qo'ek'axtani. —ne'e ja jun mook tre.

—Kinakojo' el inin —nichik jun mook ja tzyaq.

Inin ninakojo' eel, jo' chajni ri' tanuk' la' awi' —nipichik jun wook ja tzyaq.

Nij ma ti ch'ob'otaj rmaal ja majkol alaa', naq ja nub'an, maas china rxib'en rii' kamiik piki ja tzyaq xe tz'ijon ruk'iin, xa'eq ja'ee' ari' ja tzyaq ja nb'anb'ex jab',

jaa' eq ari' ja kikajoon jar achi'aa' ja xechopo rxiin k'in jar e k'o chikaaj ja nijini nkeb'an jab'.

Toq pe ti ja jun mook tzyaq, ja q'ijlon rxiin pa k'isb'al xuju' rii' chuqul.

Toq xuna' xuju' rii' chuqul, ja k'a jaa' xumaj b'atatan rii', xlasaj kan jutij xb'e chik ja tzyaq xuju' chik jutij rii' chuqul ja tzyaq, ja xuju' rii' nij q'eq, q'eq laj tzyaq. Jun nim laj tzyaq ja xujo' rii' chuqul jar alaa', xel to k'a chuqul k'a chi raqan, nij ma tach'ob' chik rwach jar alaa', jun nim laj achi xeli. Ja tzyaq ja xukoj nij junwi' na chwach chik ja julee', xa ruyoon ari' mook ja qas q'eq.

Toq k'a wiqtaj rmaal ja tzyaq, nij xa ruyoon ja ruchii' ja jaay xujaq rii', nij kongana nub'an xel to nij ma k'o ta nq'i'owi, xjote' chi kaaj, k'amar el rmaal ja tzyaq, ja k'a majkol alaa' xumal maas xib'en rii', nij ma k'o chi ta nub'an, piki ja tzyaq uk'anaq rxiin, xnaan chewi' nrajo' ta jaa' nujal kaan ja tzyaq pero nij ma tikowini, nij kongana rchojq'aq' ja tzyaq, nij ma k'o ta nok kan wi' ja talaa' tre. Mas na q'axnaq nb'ijni chikewach ja b'anol taq jab'. Ja k'ar e b'anol jab' tz'aqa ti ja ora ja b'ital chike xeqaj to, xak'owi ja jab' saq'ijan chik. Nij fuerte chi jun jab' keb'an, k'ek'ol kii', toq xeqaj to chapataj kijlaxiik konojeel, e tz'aqat. Tzuri ja kisamaaj kemaj rjojlik ja kitzyaq.

Qas jari' nkeb'an toq qaj chik jun nim laj jab', maas china fuerte ja ni' keb'an qaaj je'ee'. Nij lawalo' nub'an ja jab', nij k'o xlaixu' chipan k'in k'o k'aqolijaay chaqaa', nij lawalo' nub'an tre tijko'm, pa qasa taq awon nij k'a chwataq ulew ryo'oon chik wi', nij kongana chee' nurujog',

e k'oli nij nerub'oq nij kongana kamik nub'an tre ja tij ko'm.

-Naq nb'anowi ja jab'? Ma xta xmejoj chik juun chewe -ne'e ja rey.

-Ixtzaqat waan toq xixwijlaaj, xo'on ma teb'ij rub'ii' naq ja xeb'ana' kaan', xnaan chewi' nij na tikeje'e' ja jab'.

Ja winaq nij kogana kixib'en chik kii'.

-Naq tre k'awa', k'ajaa'wan xo k'o qaaj jumeej ri' ma ke' ta waan xub'an qaaj, xa jurata xk'axla' to ja qatata' Dios, tetz'ata' mpe ja raqan taq ya' le' xek'ijy mas, pa qasa taq qatijko'm xeb'e mas rmaal ja raqan taq ya'. -neche'e ja winaq. Kemaj maas b'iis ja winaq e k'oli nij no'oq' chik, piki xetz'iloqi ja tijko'm rmaal ja jab'.

Ja k'a b'akii' e k'o wi' ja b'anol taq jab'. Komo kotaq chi k'o jun achi kitz'ajpiin pa chee', k'in xa china qaaj ja tzyaq keya' kan wi', xa k'a rumajk ari' xb'iij ja rey.

-Kamiik jetz'ata naq nb'ano wi ja jab', techapa' tek'ama to nqak'axaaj na tre naq yo'onaq permiso tre. Te k'ama' eel ja nimaq taq kolo' te chapab'ej to, k'in tekojo' eel ja tzyaq ja nij kongana nb'ijni utz k'a nixkowini nechap chajnim ja nb'anowi ja jab' ri'. Tekonooj najeel parte rxiin ja chikaaj k'in nek'am to chinwach utz k'a ntz'at naq ja nb'anowi, k'in nk'axaj tre, naq toqo' eel. Jix k'a tila' jekonla' to jar etzyaq.

K'aj k'arin kongana nkeb'an xeb'e chiko'jiik chik ja

julee' tzyaq. Toq ketz'at jaqal chik ruchii' ja jaay b'akii' kitz'ajpin kan wi jar achi.

Toq k'a xo'ok chipaan ja jaay, ma k'o chi ta jar achi, kemaj rkonoxiir chi kikojol ja tzyaq, pa taq eskina nij ma k'o ta wi' kijli. Toq ketz'at ja tzyaq ja qas q'eq ma k'o chi ta jari' xuk'am eel jar achi neche'e.

Komo k'ij rwach ja tzyaq, k'o, rxin saqb'ach laj jab', k'o rxin q'aqal jab', k'o rxiin jab' ja k'o xokomeel, xlayju' chipaan, k'o rxiin ja jiik chi jab', k'in k'o rxiin ja saluneem chikaaj, Toq chataj kumaal ja kitzyaq, kenuk' kii', k'aj k'ari' xeq'ax pi chik jutii' ruk'iin ja rey k'in kib'ij kan tre.

—Jar achi ja xtz'ajpax myeer ma k'o chi ta nij jaqal kan chik ruchii' ja jaay, choqojaa' xuk'am eel ja tzyaq ja rxiin ja xlayxu' jab', xnaan chewi nij kongana nub'an ja jab' nechi tre ja rey.

Ja k'a tzyaq ja xkekoj eel ja je'ee', jari' ja rxin saluneem, toq xeb'e nij enimaq taq achi'aa' xe' eel, qas nechololi xel to. Komo ja jaay ja qas qab'in to, jaa' eq ari' juyu' rb'ajniik. Ja k'a b'anol taq jab', xejote' chikaaj ja pa kanoneem. Pero qas nejich'ich' chi chikaaj, toq nusil rii' ja tzyaq chikii' nij kongana k'aqolijaay nub'an. Ja k'a winaq toq nketz'an nij ma tikech'ob' chik ja tiempo.

Ja k'a jab' nij ma ta k'owi xa jumeej rmajoon. Kemaj k'a kononeem ja b'anol taq jab' kichijkaaj kii' chikaaj, junwi b'ewi' juun, junwi' b'e chiwi' juun, k'e k'ari' keb'an konojeel.

Konojeel kemaj rkonoxiik naq nb'anowi ja jab', toq k'a chaqa jalaal ketz' poon jun achi rkojoon jun nima laj tzyaq q'eq, q'eq ja tzyaq, rmajon rb'ajniik ja jab'.

—K'oli jar achi le', k'oli ja b'anol jab', tetz'ata' mpe nub'an le', jani' xa k'utuun chwach naq ja nub'an tre ja jab', tetz'ata' mpe le ja nub'an.

—Jo' teqachapa' jat atat kalele' jat atat kalele', inin ninb'e kalele' utz k'a chi noq kowini nqachap ja tachi le'.

Toq k'a xetz'ej to rmaal ja nb'anowi ja jab', xumaj maas, q'axnaq china nub'an b'e. Ja jaa' mas china nb'ijn chikewach, piki ja tzyaq rkojoon jari' uk'anaq rxiin jar achi.

Ja k'a jab' xok'owi piki jar achi chapataj rb'atataxiik, nij q'axnaq nkeb'an chikaaj, jani' xa k'o juun eb'atataxiik. Nij e k'iy triij jar achi, komo ja tzyaq maas na q'axnaq ja rkajoon chewi' nij ma tuya' rii'.

Toq k'a xekowini xkechop, nij konojeel xo'ok triij chi b'ajk'iik, piki nij q'axnaq rchojq'aq'. Ma ki ta e k'iy, ma ki ta xekowin triij piki ja jaa' nij kongana nb'iya'ji, xnaan chewi' xekowini kechap. Toq b'ak'ataj kumaal kek'am to chwach ja rey, e k'oli xechopo to chuq'a', e k'oli xechopo to chi raqan, qas nyuq ya' rii pa keq'a' jar e k'omonaq to rxiin, nij ma tuya' rii' chike, ma rchojq'aq' ta jar achi nukoj xa jaa' ja tzyaq ja poqon xuna' ja xechapar chikaaj.

Toq k'a xu'urqa'j qaaj kipab'a' chwach ja rey. Ja k'ar alaa' ja nij b'anol jab wi', nij ma k'o ta rotaq chi xa

jaa' ja ruhaq' ja xb'anowi ja jun nim laj jab'. Ja k'a rey xb'ij tre jar achi.

–Naq b'iin chawe chi nakoj eel ja tzyaq? At b'anol jab' on atat?

Ja k'ar achi nij rxib'een chik rii' nij ma ti tzijon chik, k'a rxib'en na rii' rumajk ja xerb'ana' to chikaaj, chewi' nij ma tikowini ntzijoni nij nb'ir bot rmaal. Komo xa k'amon eel rmaal ja tzyaq.

–Tejala' ja tzyaq tre. Qatz'ata' na ti rwach naq tre ma ti k'ulb'a' ja nqak'axaaj tre –ne che'xi ja julee' chik.

Toq majtaj rjajliik ja tzyaq tre' nij ma tirajo' piki xajaa' k'omo naq eel rxiin jar achi, toq k'a xekomin triij ja tzyaq xkilasaaj chuqul jar achi, toq lasataji ketz'at chi xa ruhaq' jun chike jar e b'anol taq jab'. Ja k'a rey nij pi ryewaal triij ja nij b'anol jab wi', piki naq tre ma rb'in ta tre ja rch'alaal chi b'anol jab' ja jaa'.

–Na tre ma b'iin ta chi at b'anol jab'. Naq tre chi ma ch'ab'on ta chikewach jar awch'alal chi k'o tasamaaj yo'oon to rmaal ja qataa' Dios, ma ki ta k'a kela' ala' xub'an ja rach'aaq', ma rumaj ta k'ala' jaa' komo ma rotaq ta, komo ma k'o ta cholonaq chwach. O wi atat atsik'inaq to rxiin, o wi ab'in chik tre chi kela' nurb'ana'.

–Mani', nij ma k'o ta nb'iin tre, chi inb'anol jab', k'in nij ma nb'in ta tre chi npi wawee'. Choqojaa' ma wotaq ta chi k'o nuchaq' wawee', k'ajaa' waan xintz'at ri toq qajal ja tzyaq chuqul –ne'e jar achi ja b'anol jab'.

–La qatziiij nb'iiij ja raniwaal, chi ma jaa' ta sik'inaq to awxiin k'in nij ma k'o ta rb'in chewe chi b'anol jab'

ja jaa' -ne'e ja rey.

-Rey, nij qatzij wi' ja xb'ij qaaj ja wch'alaal chawe le', ma jaa' ta insik'inaq to, xa laj xink'amb'ajaj, toq xinna' xinurqa'j waweri', k'in xinkechop e k'a'i' achi'aa', nij ma k'o ta kib'ij chwe, xa nij xkemaj nb'ajk'iik, k'ajaa' k'ari' xinkek'am to wawee' -ne'e jar achi tre ja rey.

-Kamiik nb'ij chawe atat jar b'anol jab', kamiik ma numajk ta k'a chawe' naq tre ma xab'ij ta chike jar awch'alaal chi at b'anol jab'. Jaa' chi k'a jar ach'aq' ja nk'e' kaan pan ak'axeel. Jar asamaaj xatz'ila', ja k'a kamiik mat b'anol jab chi ta', ma k'o chi ta aq'a' nakot to wawe' piki xak'is ja asamaaj -ne'e jar rey tre.

Ja k'a rey qas ryewaal toq b'itaj kari' rmaal. Ja k'a julee' chik nij qas tzeel xkena', naq ja xub'an ja jun kachb'iil. Komo tz'uri ja kisamaej xe paxix to rmaal ja rey.

Ja k'a taq rachb'iil ja ja b'anol jab' toq kik'axaaj ja k'ajaa' xb'ix tre chi ma b'anol jab chi ta, kib'ij kan tre.

-Qas junwi' qana' ja b'antaji ri', nqapaqonaaj awach, najla nqab'an chawe, xa tanataaj jun Dios, qonojeel oq k'o chi paan ja naquun le', maxla ojoj chik chwaaq, nij ma qotaq ta naq ja pejnaq chiqawach, xa k'a rumajk ari' Dios tana' taaj -ne'x kaan kumaal ja rachb'iil.

-Malti'ox chewe ja xeb'ij kan chwe le', inin k'awa' xinela ajmajk, ma k'o chi ta k'a nqab'an tre, tzur k'ala' nk'e' kan k'ala' ja nuchaq', xteb'an paqe jun utziil xtek'am pa qe rub'eey -nikan jar alaa'.

—Ma tab'ij ta kari', jani qab'an awk'in atal ke' k'awa' nqab'an chik ruk'iin ja rachaq' —ne che'e kechap kan rii keq'a' xeb'e k'a pa taq kachooch chi kijujunel.

Ja k'ar e ka'i' alaxiik xeb'e chi kochooch, nij ma k'o ta xb'ij tre ja ruchaq', nixta k'a ja jun chik nij ma k'o ta xb'ij tre ja rnimaal.

Pero jar alaa' ja xtararb'eej ja rnimaal qas poqon xuna' ja b'ix to tre ja rnimaal, chi ma b'anol jab' chi ta. Nij ma ki' chi ta ruk'u'x, nij ma ti tz'ijon chik. Toq xu'urqaj chi rochooch xumaj jun b'iis, xtz'aj piij rii' chi paan ja rochooch, k'in xumaj jun oq'eej.

Ja k'a jule' chik rchalaal toq ketz'at chi xurqaji ja kechaq' kemaj rk'axaxiik tre naq ja xutz'at, b'a piwi ja rnimaal.

—Xaturqaji, b'a piwi ja qach'alaal.

—Xa wan pa rwi' jun nim laj ab'aj xetz'eb'e wi', toq k'a xumaj ja jun nim laj jab', xwawaj rii' chuxee' jun nim laj ab'aj, kee' k'a ximb'an inin chaqajaa', xnaan chewi' nij ma xinch'aq'e ta piki k'oli xinto' wi wii'. Chaqa keri' xinb'e triij —ne' chike ja rch'alaal. Ja k'a nij b'anol jab' wi' nij k'a ma b'e chi ta wi' chikiij ja pa samaj, xa junab'esa xtz'aj pij rii' chipaan ja ti rochooch. Xa ma juru' ta q'iij chik k'ase'e. Ja k'a pa jun nimaq'a' toq ketz'at ja ti rochooch nij kongana suutz' nel to chipaan, k'aj k'ari' kisik' la' kii'.

Naq tre k'ala' k'o taqa'an suutz' nel to chipaan ja

ti rochooch ja qach'alaal. Jo' na k'a teqatz'a ta' -neche'e.

Ja k'a ti kechaq' rotaq chik naq tre toq k'o xuutz pa rochooch ja kich'alaal. Ja k'a jule chik rch'alaal nij nkixib'ej chik kii' nkejaq ja ruchii' ja ti rochooch. Ja k'a ti no'y xb'e xujaq ruchii' ja ti jaay, toq xok chipaan, toq xutz'at nij kamnaq chik ja rch'alaal, k'aj k'ari' xersik'ij poon ja jule' rch'alaal chik.

-Tetz'ata' mpe ja qach'alaal le' kami Jaa' k'o ti rsamaaj yo'on to rmaal Dios, ti b'anol jab', xnaan chewi' kongana suutz' pa ti rochooch. Xa ma xb'ij ta chaqe k'in nij ma k'o ta qanab'eej ojoj -Ne'e chike ja rch'alaal.

Toq kik'axaaj kewaj oq'eej konojeel, qas neb'isoni, nkib'isooj ja kich'alaal. Ja k'a ti kechaaq' nij ma xb'ij ta chike naq tre toq xub'an kela', xa pa ranimo ja jaa' k'e' qaj wi'.

K'aj k'ari' xb'ij chike.

-Ja k'ar inin kamiik xinok kan pa rk'axeel, piki pa jun q'ij ma kintare' chewij pa samaaj -ni chike ja rch'alaal.

Jaa' k'a k'eje' kan pa rk'axeel ja rnimaal, xar wari' nij ma pa rlxaxiik ta ja jaa', ma jani' ti rch'alaal nij pa ralaxiik wi', xa ma b'ix ta chike kumaal ja ketee' kitata'.

Ke' k'ari' xub'an ja tib'anol jab' xkami, kemajk ja rch'alaal ja ketaq eel ja ti kech'aaq' chi rtararb'exiik.

JA TI SANIK K'IN JA TI NAAN

K'o jun ti naan jutiiij k'o pa ti rochooch xa ti ruyoon, piki ja raal xek'ule'e konojeel, xeb'e pa tinamit, xa ti malkan chik, kamnaq chik ja rchajiil, k'in ya' kan chik kuwaal ja raal, xa k'a rumajk ari' xa ti ruyoo' k'o chipaan ja ti rochooch ja k'o pa taq q'ayiis.

K'o k'a jutiiij k'o pa ti rochooch, toq chaqa jalaal xok jun masat, k'in xumaj rojq'iik ja ti naan, ja nrajo' ja masat xtelel ta ja ti naan, utz k'a ja jaa' xtik'e' kan ta chipaan ja jaay. Komo ja ti naan xa ti rij chik ma k'o chi ta ti rchojq'aaq', xnaan rmaal k'a ri' xuya' kaan ja masat chipaan ja ti rochooch, komo ja jaa' matkowin chik nuto' rii' komo ma k'o ta chik rchojq'aaq'.

Ja k'a itzel laj masat k'e' kaan chipaan ja jaay, ja k'a ti naan chuxee' jun chee' k'e' kan wi', piki jar itzel chikop ma tirajo' nuk'ul ja ti naan, ja k'a ti naan, nejeel ja teew, k'atan k'in wa'ijaal rmajoon rkojch'iik chuxee' ja chee'.

Ja ti naan xumaj rox q'iij chuxee' ja chee', piki ja itzel laj chikop matrajo' nel to chipaan ja ti rochooch ja ti naan.

Toq k'a nijini nqaji ja rox q'iij rmaal ja ti naan chuxee' ja chee', toq chaqa jalaal xopon jun no's ruk'iin k'in kawa' xb'ij tre ri'.

-Naan, naq nab'an wawee', inin xinq'ax wawee' iwiir, k'in xatnutz'at ke q'anij kela' wi' ab'anoon, ja k'a kamiik q'axeem chik nb'an toq xtanutz'at to chi nij kewala'

ab'anoon, xak'a rumajk ari' xinpeti nunk'axaaj chawe chaqa jalaal k'oli natnuto' wi'.

Jawa' ja xb'ij ja no's tre ja ti naan ri', ja k'a ti naan qas b'iis nub'an q'anij noq' rpalaj kawa' xb'ij tre ja no's ri'.

-Tub'an oxi' q'ij in k'o wawee' ri', piki jun itzel laj masat xinerlasaj to chipaan ja ti wochooch chi uk'a' xinrlasaj to wi', xa k'a rumalk ari' in k'o wawee' ri', nijini nkoch wa'ijaal, k'atan k'in teew, xa k'a rumajk ari' ma kinkowini ninok chipaan ja ti wochooch, ja ta k'a xinwajo' inin xk'e' kan ta chipaan ja ti wochooch k'in xinruk'ul ta k'a jar inin chaqajaa' -ne'e ja ti naan.

Toq xk'axaaj nojeel ja b'ix tre, ja k'a no's xa xusil rwi' rk'utb'aal chi pi ryewaal k'in itzel na'ooj rmaal ja masat. K'aj k'ari' xb'ij tre ja ti naan.

-Ma katb'ison ta naan, inin natnuto', kinb'ena nenlasaj pina jar itzel chikop pan awachooch, utz k'a jar atat natkowini natok chipaan ja ta wochooch, utz ta k'a qas ki'iil xkatk'e'e utz k'a chaqaja' ma ki ta xtatij chik maas rpononaal jani' ab'anoon kamiik le'.

Ja k'a no's xb'e, qas ryewaal, toq xtoq chipaan ja ti jaay, xutz'at ja masat punul pa jun eskina kawa' xb'ij tre.

Masat, tab'ana' jun utziil, katel to chipaan ja ti jaay, awotaq chi ab'anoon jun itzeel tre ja ti naan le', ja k'ar atat qas ki' ana'oon wawee' ri'.

Toq b'itaj kari' rmaal ja no's, xunuk' rii' chi rtzojpiik

ja masat. Toq xutz'at ja masat chi nijini nunuk' rii' ja no's, chaqajaa' ja jaa' xunuk' rii.

Ja ka no's xuk'aq rii' triij ja masat, chi nutzop wi', ja k'a masat xuk'ul tre uk'a', k'aj k'ari' xumaj rotjq'iik ja no's, ja k'a ti no's toq xuna' chapataj rtojq'iij nuna' chi natkiwini nuto' rii' ja k'a xub'an xel to chipan ja ti jaay piki wi xta xk'e' na tri' xkamsax ta rmaal ja masat.

Toq meloj to, qas rxib'en rii' rmaal ja b'ajpi tre rmaal ja masat, k'aj k'ari' xb'ij tre ja ti naan, chi ma' k'o ta nkowini nalasan to ja jun itzel chipon chipaan ja ti jaay.

Xb'e ja ti no's, qas nb'isini piki maa xkowin ta xub'an jar utziil tre ja ti naan, piki qas rjawaxiik tre.

Ja k'a ti naan qas nb'isini k'e' kan chik jutij chuxee' ja chee'.

Chaaq k'a jalaal xopon chik jun wajkax ruk'in, xk'axaaj tre ja ti naan naq nub'an tri', ja k'a ti naan xb'ij tre ja wajkax naq ja b'ajn tre rmaal ja masat ja rmajon rox q'iij ja b'anoon ker' tre.

Ja k'a wajkax toq xk'axaaj ja b'ix tre rmaal ja naan, xumaj jun b'iis, k'aj kari' qas ryewaal xb'ij tre ja ti naan.

-Nenkansaj na ja itzel masat, nij ma k'o ta rinon wi' jun rxin ala', naq tre nub'an kela' tre ja ti naan. Chaqajaa' naq tre chaaq nok pa tak jaay ja ma rxin ta, la ma ruk'is ta chipalaj ja nub'an kela', ja nijini nuna' teew, k'atan k'in wa'ijaal jun ti naan ja mariil nkowini nub'an chik ti rwaay, komo xa ti ri'j chik. B'akii' k'owi' ja masat -ne'e ja wajkax tre ja ti naan. Ja k'a ti

naan xb'ij tre, pa jun eskina, punul wi'.

Ja k'a wajkax qas ryewaal b'e chi konoxiik ja masat, toq xok chipaan ja ti jaay, xerila' ja masat punul pa jun eskina, toq ketz'at kii' qas tzeel kipalaj keb'an chikib'il kii', ja wajkax xutz'at ja masat k'in xb'ij tre.

-Jar atat qas at utz laj chikop nak'ut wi' awi', ja nkib'iij ja winaq chi atat ja qas atat utz chikewach konojeel ja chikop, xe'eq atat ja qas atlawalo' chiqawach ojoj. Ma tab'an ta kela' piki ja ti naan xa tiri'j chik, k'in ayo'oon kaan chuxee' jun chee', ja q'anij lawalo' rb'anoon ja b'akii' k'owi'.

Ja k'a nwajo' inin, ke jar atat xkatel ta, wi k'a ma tawajo', qas k'a atat wi', piki jar inin natnkamsaaj wi' piki xat jun itzel chikop ma k'o ta rk'a'tz ja nab'an kela', piki pa jun q'iij ma k'o ta xtib'ano jun utziil chawe, piki kale' ana'ooj chaqa b'akii' ta natoq wi, xa k'a rumajk ari nb'ij chawe kamiik, chi katal eel kamiik ri'.

Ja k'a masat nij ma tik'axaaj wi' tziiij piki q'anij ma telwi chipaan ja ti jaay, nij punul wi' chila' b'akii' k'owi', toq xoponi ja wajkax, ja xuch'ob' ja wajkax, ki ja masat nij ma q'ilon ta jutz'iit rmaal ja rutee' rtata, piki naq tre xub'an kela' tre ja ti naan ja xlasaj eel chipaan ja ti rochooch.

Toq chaqa jalaal ja wajkax xuk'aq rii' chiriiij ja masat, ja k'a masat xuk'ul chi jun uk'a' k'in xumaj rtojq'iik, komo ja ti wajkax ma nimaq ta taq ruk'a' chewi' matkowin triij ja masat piki matito' rmaal ja ruk'a' chewi' nij ma k'o ta nkowin triij ja masaat.

Xa k'a rumajk ari' ja wajkax ma xmelej pi chi ta ruk'iin ja ti naan piki qas k'ixb'al nuna' ja ma xkowin ta triij ja masat, ja wajkax maas na nim ke ja masat xnaan chewi' k'ixb'al nuna' chwach ja ti naan piki ja jaa' qas nim ja k'a masat qas ti no'y, pero ma xkowin ta triij.

Ja k'a ti naan nij ma tich'ob'otaj rmaal naq ja nub'an, k'in ryeb'een naq ja xtitow'i piki xa chik jutz'iit ma ja' ti kami rmaal ja rb'anoon. Keri' k'a keb'an xeq'ax chik jule' chikop, xar wari' ja masat nij erch'akoon wi', nij na k'o ta nkowin triij. Ja chikop ja xeq'ax triij, ja rexuch'ak ja'ee ari' ja tz'i, ja keej k'in ja sya' nij ma xekowin ta triij k'in qas tzeel kena' qaaj piki xa jun chikop ja ma xekowin ta triij' nix ta k'a kesilta jutz'iit.

Nijini nqaji ja q'iij toq chaqa jalaal jun ti sanik topon ruk'iin ja ti naan k'in xk'axaaj tre.

-Naq nab'an tri' naan, nijin waan nqaj q'iij, k'in k'o teew. Chaqajaa' nub'an itzeel chawe, natyawaj rmaal, jat chawochoch -ne'e ja sanik tre ja ti naan.

Ja k'a ti naan xb'ij tre ja ti sanik.

-Ta tz'ata' mpe', naq nb'anoon wawee' ri', tib'an oxi' q'iij jun itzel laj masat xinrlasaj to pa ti wochooch, tzan uk'a' taqan xirub'an pi wi', ja xinch'ob' inin xk'e' qa ta k'a chipaan ja ti wochooch ma ki ta xinrlasaj to chipaan ja ti wochooch, piki jar inin q'axnaq nsamaaj xinya' kaan k'in e k'o taq nnaquun ja rjawaxiik kitz'ejtiik, chewi' nmajon b'iis kamiik ri' piki ma kinkowini ninok chiopaan ja ti wochooch, rmaal ja jun itzel chikop.

-Itzel chikop, naq tre nub'an kela' -ne'e ja sanik -ja jaa' ma rotaq ta chi qonojeel nqato' qii', chikop k'in winaq, ja k'a jaa' ma ke' ta ri' nuch'ob', xar wari' tiqayb'ej na q'alaj kari' wi xtukoch' naq ja xtinb'an tre, qalaj k'ari' wi ma xtel pi ta chipaan ja ti jaay.

-Tak'axaj mpe' ti sanik, eq'axnaq chik jule' chikop ja q'anij q'axnaq kich'ojq'aq', ma e kuwinaq ta kilasan to ja itzel laj masat, xa k'a rumajk ari' nb'ij chawe chi ma katkowini na lasaj to ja itzel chikop, ja xtab'an atat natkami najb'eey chwach ja xtel to ja chikop -ne'e ja ti naan tre ja sanik.

-Inin ninkowini nenlasaj to jar itzel chikop chipaan ja ta wochooch, inin nkonooj b'akii' ja xtinti' wi', utz k'a ninkowini nenlasaj to ja itzel chikop -kee' xb'iij ja ti sanik.

-Qas k'a atat wi', komo xinb'ij chawe, ta tzata' na k'a awii', utz k'a ma ki ta k'oli xtub'an chawe, piki q'anij itzel chikop wi', piki ma k'o ta kwinaq triij ja rlasan pi ta.

Xb'e ja ti sanik, xumaj rkonoxiik ja masat, toq xutz'at punul chipaan ja ti jaay, toq xutz'at jun nim laj chikop. Xb'ej rii' chwach, piki ja jaa' qas ti no'y. Xerwari' ma xb'ej ta rii' chwach.

Xumaj k'a b'ijneem triij ja masat, ja k'a masat nij ma k'o ta rnab'een, piki ja sanik xa chik jutz'iil majan topon chi b'aqil riij toq xumaj ch'obooj naq xtub'an tre ja masat toq xtel to chipaan ja ti jaay. Toq rmajoon ch'ob'ooj xurqaj tre naq ja xtunb'an tre.

Wotaq chik b'atri' xtinti' wi' ja ti itzel chikop, nti'na pa rutz'an aa, xer wari' wi' xpi jun rat'ix k'a b'akii' la' xkinopon wi' rmaal ja ruxlaa', xnaan rmaal k'ari' ma kinkowini ja xtinti' ta pa rutza'm, piki ma kinkowini nb'an jar utziil tre ja ti naan.

Wi k'a xtinti' raq' jari' nuna' toq xkinok'o pa ruuchii', piki nsanaaj kan ja raq' toq xkinnok'owi, k'in chaqa jalaal xkin rumatz toq xtuna' chi uti', xtinti' ma kin kowini nb'an ja nch'ab'oon. Jaa' k'ama' xinch'ob' chik ri', mejoor nti'na pa rachaq, piki chi xtuna' wi' chi xtinti' numaj k'aqoj rii' wi' k'a k'o rgana npamani matkowin chik, piki ja ti'oneem nmelojsani ja rupaana, chewi' chi' ja utz nti'i wi', piki qatzij wi' chi tzel chiko, xtuna' na k'a naq xtinb'an tre toq xtinlasaj eel chipaan ja ti jaay ri'. Piki ja masat uxlanaq chewi' qaj to alninaq utz k'a nkowini nertz'ata' ja ti naan wi' xok chipaan ja ti rochooch.

Ja k'a ti naan xutz'at chi b'atatan rii' xel ja masat chipaan ja ti rochooch, ja k'a jaa' qas nki'koti piki tub'an oxii' q'iiij ja ma k'o ta chipaan ja ti rochooch chewi' nki'koti toq xutz'at chi xeleeel ja jun itzel chikop.

Qas nki' koti ja ti naan xwar chipaan ja ti rochooch. Toq k'a saqari chajniim yakataji xumaj rb'aniik ja rnaquun ja ma xub'an ta jar oxii' q'iiij, chewi' chajniim yaktaji. Xumaj rb'aniik rwaay k'aj k'ari' xub'an ja rkiil, tzur rmaal nb'aj tre rmaal ja ti sanik.

-B'akii' k'owi k'a wa' ja jun itzel chikop ri' ja nijini niruti' -ne'e ja masat. Batatan rii' xel to chipaan ja ti rochooch ja ti naan, nk'amak'a rajniim xb'e, ja k'a ti sanik toq xutz'at chi xel eel ja itzel chikop chi paan ja ti jaay, xkajb'a' rti'ik ja masat. Ja k'a masat xuna'

chi xok'owi ja rpoqonaal ja b'aj tre rmaal ja sanik, xkonooj jun muuj chuxee' jun chee' pune' wi', utz k'a chi nok'owi ja b'aj tre k'in nuxlan jurata. Ja k'a ti sanik xutz'at chi pune'e ja masat alninaq qaj triij ja masat.

Xmeloj pi chik jutiiij piki k'a chib'aqil riiij ja masat k'o chik wi', xumaj rkonoxiik ja tza'rchaq ja masat, toq xerila' to xumaj b'ijneem k'in xumaj rkonoxiik ja b'akii' k'owi' ch'aak, utz k'a chi nuna' ja masat, piki wi xa ja b'akii' k'owi' rtz'umaal ma tuna' maas piki qas piim ja rtz'umaal, xnaan rmal k'a ri' xkonooj ja ch'aak utz k'a chi utz ma k'o ta maas rchojq'aq' nukoj piki ma qas ta kow ja ch'aak, chewi' jari' ja xucha'. Ja k'a masat toq xuna' ja b'aj tre rmaal ja ti sanik xumaj rk'aqoj rii', k'in xumaj raqoj ruchii' xumajk ja rpoqonaal. Xumaj wa'iim, toq yameera nkojlaaj xok jun ti sanik ruk'in k'in kawan xb'iij ri' ja ti sanik.

-Naan, naq ab'anoon, xink'axaaj chi atat xatk'eje' kaan oxii' q'iij chwajaay, chuxee' jun chee', piki jun itzel laj masat atrlasaj neel chipaan ja ta wochooch - kee' xb'iij ja ti sanik.

Ja k'a ti naan kawa' xb'iij ri'.

-Jun ti sanik xinto'owi chi lasaxiik ja masat chipaan ja wochooch, xer wari' ma jaa' la k'a, piki nim laj chikop ja k'e chipaan ja wochooch ja k'a jaa' qas wan ti no'y jani' atet le', chewi' ma qas ta nkoj wi jaa' lasan el ja masat chipaan ja wochooch -ne'e ja ti naan.

-Inin waan ari' naan, xinjote' triij ja masat, xinti' ja masat pa rachaq chewi' rumajk ja ti'oneem xel eel chipaan ja ta wochooch, toq k'a xintz'et chi xel el ma

xinti' chi ta, k'aj k'ari' xepune' chuxee' jun chee' chewi' alninaq xinqaj to triij.

Xer wari' ma xinkowin chi ta xinpit iwir, chewi' xatuntz'ata' ri' wi at k'o chik chipaan jar awochooch, xa k'a rumajk ari' xinpeti -ne'e ja ti sanik.

-Mal ti'oox chawe ti sanik ja to'ooj ja xab'an chwe, xin ch'ob' inin ke ma katkowini, chewi ma' nimaj ta wi atat xatalasa' eel ja masat pa wochooch. Kamiik ri' tatije' k'a jun ta waay wk'iin jawa' rk'axeel jar utziil ja xab'an chwe, piki nij ma k'o ta jun chikop xkwinta triij xlasaje ta. Katwa' k'a tatija' jani' nawajo', jani' xkatno'j wi' -ne'e ja ti naan tre ja ti sanik.

Xa k'a rumajk ari' k'oli ma ka'animaj ta ja neb'anowi jar utziil wi nanimaj naq ja nb'ij chawe.

INDICE

Ja ta ak'aal chopol ch'uu'	5
Saqataq taq pwqik' kiin kumatz	11
Jar e ka'i' taq ak'alaa' ja xe'eya' kaan pa k'achelaaj	15
Ja jun alaa' xupo' rii' chi jun tz'unun	21
Jun achi b'anol b'anol jab'	31
Ja ti sanik k'in ja ti naan	47

Ja wuuj ri' k'o ojeer taq tziij rk'amoonto rxiin ja tinamit tz'utujil. Utz nkoji ja wuuj ri' chi qajaa' jar e k'o pa k'isb'al taq junaa' rxiin jar atijaal.

K'o chik julee' rcholajil:

Ja koj in ja sanik (nivel 1)

Ja k'uch k'in ja xpeq (nivel 1)

Ja keej k'in ja xpeq (nivel 2)

Jar umul k'in jar utiiw (nivel 2)

